

УДК 141.312: 168.522

В 17

*Надія ВАНДИШЕВА-РЕБРО***УТОПІЗМ І РЕАЛІЗМ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ І
ЛІТЕРАТУРНИЙ ФЕНОМЕНИ**

У статті розглянуто особливості уявлень про суспільну перспективу на прикладі концепції комунізму. У своїй роботі автор спирається на сукупність певних наукових уявлень та практику переустрою радянського суспільства, яка, зокрема, знайшла своє відображення у творчості письменника А.П. Платонова.

Ключові слова: утопізм, реалізм, комунізм, відчуження, соцреалізм, об'єктивізм, соціальна інженерія.

Серед літературно-критичних опозицій, що стали об'єктом дослідження, мабуть, найменш проаналізовано опозицію реалізм – утопізм. Складність і суперечливість дослідження цих протилежних літературних стилів і методів полягає в тому, що утопізм переважно розглядається як щось практично позбавлене будь-якої вірогідності, а тому цю реальність пов'язують з певними інтелігібельними концептами, зумовленими ідейно-світоглядними уподобаннями автора.

На наш погляд, можна погодитися з тим, що у вузькому значенні слова реалізм як художній метод бачить завдання літератури й мистецтва в зображенні реальних подій життя, що отримали художньо-образну форму, створювану за допомогою прийомів типізації. При цьому передбачається, що реалізм у літературі й мистецтві, розкриваючи сутність життєвих явищ, показує й властиві реальному життю суперечності, без обмеження тем і сюжетів. Реалізм покликаний відобразити дійсність і як почуттєво сприйману, і як мислиму, якщо керуватися фундаментальним філософським принципом

тотожності мислення й буття. Безсумнівно, що поряд з уявленнями про реалізм у масову свідомість суспільства ХХ століття широко увійшли й уявлення про утопію, спричинені реальним досвідом втілення утопій у життя. Цьому сприяло й протистояння соціально-економічних систем, що опиралися на протилежні принципи організації внутрішньополітичного й зовнішньополітичного життя.

Цілком природно, що, з огляду на значущість реалізму як світоглядної установки і як художнього методу, ця тема давно стала об'єктом прискіпливого аналізу. Серед дослідників її назвемо М. Чернишевського, М. Горького, О. Білецького, С. Єфремова, Д. Лукача, К. Колдуелла, Дж. Оруела, Г. Гессе й інших літераторів і літературознавців. Однак, незважаючи на ґрунтовність і кількість досліджень, проблема реалізму, як і раніше, цікавить учених і літераторів. Почасти це пов'язане з посиленням потягом, до осмислення феноменів утопії й антиутопії, що знайшов своє літературне й літературно-критичне втілення в роботах М. Вебера, Ф. Хаєка, Л. Мемфорда, К. Поппера, О. Тоффлера, У. Морріса, Е. Блоха й ін. Розмаїття оцінок і підходів до визначення причин поширення й сутності утопії привели до розгляду її як важливої й невід'ємної складової духовної культури суспільства, про що свідчить і значна кількість робіт останніх років [1]; [2]; [7]; [8].

Оскільки проблема взаємозв'язку реального життя й життя бажаного в історії людства втілена в різних соціально-художніх творах, що мають відповідну літературну форму, доцільно у нашому дослідженні розглянути утопізм як знакове соціально-літературне явище, нерозривно пов'язане з уявленнями про реалізм. Автор статті вважає також можливим показати реалізм і утопізм як різноспрямовані методи опису людської ситуації.

Однією з провідних концепцій, якій приписують атрибут утопізму, є комунізм. Відстоюючи перспективи комуністичного майбутнього, література епохи торжества соціалістичного реалізму активно використовувала у своєму арсеналі мотиви, ненависті до гноблення, любові до людства справедливості, щастя й т.п. Утопічна свідомість внутрішньо властива такій ідеології, як комунізм, значною мірою була орієнтована на

демонстрацію в явищах громадського життя тотальної раціональності.

Водночас слід зважати на те, що важливі ідейно-теоретичні конструкти потребують адекватного розуміння їх змісту й сутності. Сам К. Маркс, коли розглядав комунізм як позитивне скасування *буржуазної* приватної власності спочатку, приватної власності в інших формах згодом, а форм відчуження, що залишились, наприкінці, мав рацію як учений і мислитель. Адже, за зрілою думкою К. Маркса, людині треба повернутися до самої себе, переборовши всі ті сходинки відчуження, які історично виникли й розвинулися. Спостереження й дослідження конкретних історичних умов життя самого К. Маркса дало йому змогу передбачити тільки першу сходинку, що веде до майбутнього – комунізму як початку подолання відчуження. Сутності і послідовності подальшого суспільно-історичного розвитку бачити він не міг. Тому тут є сенс пригадати, що “людство ставить собі тільки такі завдання, які воно може дозволити”. Пройшов чималий термін, і на рубежі 1960-х років західні вчені заговорили про новий етап розвитку суспільства: постіндустріальне, технократичне, технотронне, інформаційне та ін. Тому у філософсько-світоглядному плані вчення К. Маркса потрібно розглядати як один із науково обґрунтованих підходів до розуміння історії взагалі.

Інша річ, як феномен комунізму відображено у свідомості й літературному процесі в нашій країні, яка побудову його визначила як мету. Необхідно пояснити, чому творчий талант багатьох правовірних письменників епохи панування соціалістичного реалізму не дозволяв їм прямо вкладати у уста своїх героїв слова про те, що ті будують комунізм. Поширені були алегорії, зрозумілі поколінням радянських людей, вихованих на “новоязі”. Правомірність таких алегорій обґрунтовується визнанням того, що є “...вічна ідея, яка полягає в тому, що література повинна не тільки й не просто зображувати процес, а й насамперед виховувати в читачеві світогляд...” [4, 224]. Але були й письменники, для яких ідея комунізму стала об’єктом творчого втілення.

Так, у творах А.П. Платонова можна знайти багато цікавого про важкий і складний період нашої історії, що збігся з

першим десятиліттям побудови нового суспільства. Колишнє суспільство було геть-чисто знищене, наступність була перервана, культурних і освічених людей залишилося вкрай мало, духовні скріпи були відсутні. Суспільство в переважній своїй масі було готове до побудови нового. Ключове слово “комунізм” визначало ідеологічну основу перебудови. Уявлень про те, що це таке, у переважної більшості селянства й пролетарів було вкрай мало, але відчувалося, що це той самий жаданий рай, про який вони чули, і вже незабаром він настане.

О. Шиндель, який докладно досліджував історико-світоглядні джерела й підстави творчості А.П. Платонова, показав його своєрідність у незвичних мовних формах. Переважна більшість радянських письменників тієї епохи мали до початку революції значний досвід літературної роботи, а тому й писали свої твори, використовуючи художні форми, жанри, методи відображення дійсності, притаманні дореволюційній російській словесності. О. Шиндель помітив: ”Використані для зображення *нової* епохи, ці форми мистецтва, яка визрівали в старій Росії століттями, мимоволі облагороджували реальність, що народилася в крові й, як незабаром виявилось, продовжувала кровоточити десятиліттями. Не тільки романтичний напрям, а й добре засвоєний суворий у XIX столітті традиційний російський реалізм у нових умовах став виконувати цю функцію облагороджування дійсності” [9, 209].

Революційна ідея, що рухала мільйонами людей, які населяли Російську імперію, у роки революції, Громадянської війни й післяреволюційної перебудови суспільства, поставала у вульгарно-матеріалістичному вбранні, у вкрай спрощеному вигляді. Ця ідея, через свою простоту, легко була засвоєна мільйонами. Вона стала об’єктом поклоніння й віри, особливо для тих, хто на фронтах проливав за неї кров. Нова релігія витиснула стару християнсько-православну, вселяючи віру у швидке настання світлого майбутнього – комуністичного раю. От, власне, предмет живописання, що став змістовним реалізмом у А.П. Платонова.

В одному випадку це був опис-міркування письменника щодо перспектив побудови загальнопролетарського будинку в “Котловані”. Так, інженер Прушевський “...вигадмав єдиний

загальнопролетарський будинок замість старого міста, де й зараз живуть люди дворовим обгородженим способом; через рік весь місцевий пролетаріат вийде з дрібновласницького міста й займе для життя монументальний новий будинок” [5, 138]. А поки що змучені, слабкі здоров'ям люди (просто такі підібралися по життю!) вручну риють котлован під цей будинок. Заради поставленого завдання вони готові працювати понад норму. Один із них переконаний: “Ми ж не тварини, ми можемо жити заради ентузіазму” [5, 136]. А рити цей котлован, усе розширюючи й поглиблюючи його, оскільки й “мужики у пролетаріат хочуть зараховуватися”, ці люди будуть до кінця повісті. Інженер Прушевський передбачив, як через десять або двадцять років інший інженер побудує в середині світу вежу, “куди ввійдуть на вічне, щасливе поселення трудящі всієї землі”. Утім, щось мучило інженера, бо він “...не міг передчувати настрою душі поселян загального будинку серед цієї рівнини й тим більше уявити жителів майбутньої вежі посередині всесвітньої землі. Яке тоді буде тіло в юності й від якої хвилюючої сили почне битися серце й думати розум?” [5, 136].

Критик В. Костров на зорі перебудови стверджував: “Класичний принцип вітчизняної літератури – турбота про майбутнє. Головна мета – виховання особистості, що має активно-гуманістичний світогляд, здатна змінити суспільство в напрямку ідеалу” [4, 225]. Але ця тема хвилювала А.П. Платонова значно раніше, і простої відповіді він не знаходив. Припускаючи, навіть вірячи в те, що загальнопролетарський будинок буде побудований, Прушевський продовжував думати про нематеріальне: про душу, про зайве тепло життя, про базу й надбудову, нарешті, про те, чи кожне творення життєвого матеріалу дає додатковим продуктом душу в людину?

Більш значущий роман А.П. Платонова “Чевенгур”, навколо якого розгорнулися серйозні дискусії, бо і композиційно, й ідейно він виглядає складніший за “Котлован”. Ганс Гюнтер стверджує, що роман важко однозначно зарахувати до антиутопії, оскільки в ньому немає однозначного сатиричного зображення утопічного світу: “Роман радше можна характеризувати як метаутопію, “в якій утопія й антиутопія

вступають одна з одною у гранично безплідний діалог” [7, 252]. Але, незважаючи на різні оцінки жанрового характеру, безперечно те, що й “Чевенгур” присвячено художньому дослідженню болісної для А.П. Платонова ідеї майбутнього устрою суспільства, що тоді була орієнтована на комунізм.

Можна погодитися з Гюнтером, який вважав, що А.П. Платонов для ідейно-світоглядних побудов багато чого запозичив у К. Каутського, дослідника західноєвропейського мілленаризму. Але настільки ж вірогідно й те, що А.П. Платонов оперує категоріями й ідеями, характерними для “Маніфесту Комуністичної партії” наприклад, Прокофій Дванов каже: “Адже звільнення робітників – справа самих робітників!” [6, 218]. У “Чевенгурі” багато звернень до поняття й до сутності комунізму. Цікаве судження про комунізм Мишка Луя, який ще замолоду додумався до визначення причини польоту каменю: камінь від радості руху стає легшим за повітря. Далі – більше: “Не знаючи букв і книг, Луй переконався, що комунізм повинен бути безперервним рухом людей у далечинь землі” [6, 216 – 217]. А Степан Копьонкін обурюється, що чевенгурці “...думають: комунізм це розум і користь, а тіла в ньому немає”. Мастеровий Гопнер, довідавшись, що в Чевенгурі вже комунізм, досить обережний: “Літають же аероплани, важчі за повітря, будь вони прокляті!”. Тому він має намір підійти до комунізму як механік: “Зміряємо весь комунізм, зніmemo з нього точне креслення й приїдемо назад у губернію; тоді вже буде легко зробити комунізм на всій шостій частині земного кола, раз у Чевенгурі дадуть шаблон у руки” [6, 236]. Для А.П. Платонова Чевенгур – це безваріантна реальність, початок нового світу, це дійсно “шаблон”. Але шаблон цей формувався під впливом жагучої віри в можливість побудови світлого раю – комунізму. О. Шиндель зауважує із цього приводу: “Таке відчуття, що серед чевенгурівців немає жодного, хто мав би здатність елементарно розуміти, що відбувається, і співвідносити свої дії з навколишнім оточенням. Із цього світу, показаного Платоновим, ніби висотана здатність людини мислити” [9, 214]. А.П. Платонов з реалій громадянської війни, з досвіду придушення повстань, заколотів і спротиву новому режиму органічно включає в роман епізод розстрілу чевенгурівської буржуазії. Розстріл цей здійснили

червоноармійці й “кепські чекісти”. Після страти стомлені чекісти дозволили дружинам розстріляних плакати на братській могилі, а самі пішли спати.

Твір А.П. Платонова надзвичайно реалістичний, у ньому виявлений образ суспільства, що, починаючи з 1920-х років, будували наші прадіди й діди. Весь зміст роману “Чевенгур” дає відповідь на питання про те, яке ж суспільство вони створювали. У комунізмі, що називається Чевенгур, а) праця втрачає сенс; б) годуються тим, що дає земля (при цьому багато врожаю зогниває); в) панує безправ’я аж до погрози самознищення; г) панує культ сили над розумом; д) відсутні будь-які ознаки розумної економіки; е) панують аморальність, обман і насильство.

Ставлення самого А.П. Платонова до комунізму видно з безлічі диспутів, що розгортаються у книзі. “Чепурний, спостерігаючи зарослий степ, завжди говорив, що він теж тепер є інтернаціонал злаків і квітів, тому всім біднякам забезпечене щедre харчування без втручання праці й експлуатації” [6, 273]. Картина комунізму, що існує в Чевенгурі, – це життя комуною, право користуватися тим *природом*, що дає сама земля без зусиль із боку орачів (їдять усе, що росте на землі), дружин скасували. Комунізм аскетичний, буржуїв немає, навкруги солідарність і справедливість, але пролетаріат тужить і женитися захотів [6, 321]. А загалом сумнівно, щоб А.П. Платонов як автор настільки “комуністичних” творів сприймав ідею комунізму в тодішнім повсякденному поданні її. Хоча були і в ту епоху люди, що жадали втиснути все людське життя у жорсткі рамки якоїсь схеми життя.

Пильно дослухавшись до того, що сказав письменник А.П. Платонов, розуміємо, що його романи й повісті (особливо роман “Чевенгур”) безперечно до жанру антиутопії віднести не можна. Безсумнівний реалістичний характер змісту художніх творів А.П. Платонова, щодо ставлення до пропагованого й реалізованого в 1920-і роки в нашій країні комунізму. Важливим поняттям, що проясняє багато чого, у Платонова є “соціалістична речовина”, – маса людей, які беруть участь у новому житті.

Зрозуміло, що письменник явно випадав із річища соцреалістичної концептуальності. За старих часів це було

неприпустимо, про що досить напористо й відверто нагадав критик В. Костров наприкінці 1987 року: “Корективність систематики більше властива літературознавцеві й критикові, що жадає концептуальності, подібно до математика, що оформляє у витончених формулах фізичну істину. Для літератора ж класика ХІХ і початку ХХ століття, сімдесят років радянської літератури, судження великих попередників подібні до системи вказівних знаків на вічній ріці життя. Так, по краях з’явилися нові вири й свіжі мілини, але глибоке русло ріки цієї лежить у твердих, майже не розмивних порогах” [9, 223]. А твори А.П. Платонова – це саме ті вири й мілини, а можливо, й “фантастичний соціалістичний реалізм”, про який В. Кострову тоді навіть дивно було подумати. Останній припускав, що надмірна політизація літератури настільки ж непродуктивна, як і відсутність у ній здорової соціальної ідеї.

Розглядаючи зміст творів А.П. Платонова в рамках зазначеної нами опозиції утопізм – реалізм, варто визнати, що письменник А.П. Платонов у своїй публіцистиці виразно підкреслював неприйняття ним умоглядного сприйняття соціальної реальності. У 1931 – 1933 рр., уже після “Чевенгура”, письменник стверджував: “Писати треба не талантом, а “людяністю” – прямим почуттям життя”; “Велика неправда – слабкість літератури” [5, 692 – 693]. А.П. Платонов живописав свою реальність із природи, але виходив він при цьому з певних світоглядних переваг: “Є у світі два знання: одне тільки дивує, інше зачарує” [7, 648]. І зачарувало його народження думки як нової могутньої органічної функції. Він упевнений: “У людині думка досягла свого розквіту, вищої сили й досконалості. Цей новий орган життя вимагає собі відповідності, рівноваги зі світом” [5, 651]. Що впливає зі сказаного? Потрібна відповідність світу реального реальній же думці. З філософської точки зору – це ідеалізм, явний принцип тотожності мислення й буття. “Відповісти ж і задовольнити думка зможе тільки істина... вся істина”. Тому тут А.П. Платонов цілком упевнений, що ми можемо скорити світ на основі досягнутої істини, “...піднімося над ним, створимо інший всесвіт” [5, 651]. І йому випало живописати обставини її втілення. Тому герої А.П. Платонова

багато говорять, багато сперечаються саме про істину й про комунізм.

А.П. Платонов працював тоді, коли звичка вказувати письменникам, що і як писати, панувала в середовищі вітчизняних літературних критиків, які дотримувалися методу соціалістичного реалізму. Один говорив, що “можна було б, приміром, повести мову про принцип соціалістичного гуманізму, що поєднував би всіх літераторів, які заперечують будь-які форми придушення особистості, і насамперед економічні й націоналістичні” [4, 228]. Інший, звертаючись до критиків і літераторів, стверджував: “Ідея, яку немає необхідності ні відшукувати, ні придумувати, – це закономірно відроджувана нині *ідея демократії*, широкої й послідовної демократизації всього нашого громадського життя” [3, 228]. Інші ж закликали до необхідності наукового “сприйняття марксистської ідеї”.

Проведене дослідження опозиції реалізм – утопізм на прикладі ідеї (концепції) комунізму демонструє певний спектр уявлень про це. По-перше, існує наукове уявлення про комунізм як закономірний етап розвитку суспільства, його К. Маркс і Ф. Енгельс пов’язували з певними умовами початку подолання відчуження. По-друге, розглядаючи досвід комуністичного будівництва вже постфактум, у ньому бачать зразок утопічної соціальної інженерії перебудови суспільства загалом. При цьому критики в самій ідеї виявляють вади тактовного, інституціонального й філософського характеру, які беруть початок ще з утопії Платона. По-третє, досвід літературно-художньої творчості А.П. Платонова, пов’язаний із переживанням втілення ідеї у тканину громадського життя в нашій країні після жовтня 1917 року, демонструє феномен реальності, що сьогодні виглядає то як утопія, то як антиутопія.

Отже, ми прагнули показати реалізм і утопізм як різноспрямовані методи опису людської ситуації, прихильність до яких визначається філософсько-світоглядними уподобаннями й чинниками ідеологічного характеру.

1. Бакулов В.Д. Утопизм как превращенная форма выражения положительной утопии // Философские науки. – 2006. – №3. – С. 100 – 111.

2. Батыгин Г.С. Метаморфозы утопического сознания // Квинтэссенция: Философский альманах, 1991. – М., 1992. – С. 263 – 293.

3. Буртин Юрий. “Реальная критика” вчера и сегодня // Новый мир. – 1987. – №6. – С. 222 – 239.

4. Костров Владимир. Литература как деяние // Новый мир. – 1987. – №11. – С. 223 – 229.

5. Платонов А.П. Государственный житель: Проза, ранние сочинения, письма / Сост. М.А. Платоновой. – Минск: Мастацкая лitarатура, 1990. – 702 с.

6. Платонов А.П. Избранное / Составитель М.А. Платонова; предисловие Т.С. Шехановой. – М.: Московский рабочий, 1988. – 768 с.

7. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы / Сост., предисл. В.А. Чаликовой. – М.: Прогресс, 1991. – 405 с.

8. Черткова Е.Л. Метаморфозы утопического сознания (от утопии к утопизму) // Вопросы философии. – 2001. – № 7. – С. 47 – 58.

9. Шиндель Александр. Свидетель (Заметки об особенностях прозы Андрея Платонова) // Знамя. – 1989. – № 9. – С. 207 – 217.

Надежда Вандышева-Ребро. Утопизм и реализм как социальный и литературный феномены. В статье рассмотрены особенности представлений об общественной перспективе на примере концепции коммунизма. Автор исходит из наличия научных представлений и практики коммунистического переустройства советского общества, которая нашла отображение в творчестве писателя А.П. Платонова.

Ключевые слова: утопизм, реализм, коммунизм, отчуждение, соцреализм, объективизм, социальная инженерия.

Nadiya Vandysheva-Rebro. Utopism and Realism as the Social and Literary Phenomena. In this article are considered the peculiarities of representations about the public perspective, on the example of concept of communism. The author starts from the available scientific notions and the practical experience of communistic reorganization of the Soviet society which has displayed in Platonov's writer creation.

Key words: utopism, realism, communism, confiscation, socrealism, social engineering.